

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. дфн Анисава Милтенова

за труда на тема: “История и историческо мислене (историческите съчинения в българската книжнина, XVI-XVIII в.)” на Деница Красиминова Петрова,

докторант на самостоятелна подготовка

Дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор”

Деница Петрова е зачислена на докторантура на самостоятелна подготовка на 1 март 2013 г. след представяне и обсъждане на достатъчно представителна част от дисертационен труд. По време на докторантурата е положила изпити по език, работа с компютри, както и по образователните курсове текстология на славянски ръкописи и кодикология и палеография. Изпълнила е всички изисквания по личния план за подготовка през срока на докторантурата.

Трудът на Деница Петрова обглежда историческите съчинения през XV–XVIII в. (кратки хроники, летописни бележки, исторически разкази) като съвкупност от текстови варианти, литературни и исторически характеристики, като целта ѝ е да формулира общите тенденции в историческото мислене на границата между Късното средновековие и Възраждането. Темата, която до сега не е разработвана в този аспект, се характеризира с широта на проблемното поле, като изворите свидетелства са от 77 кирилски ръкописа, изброени с минимума от кодикологически данни, резюме на съдържанието и цитирана литература. Голяма част от изворите са използвани *de visu* (които се съхраняват в български библиотеки и архиви), а друга част – от фоторепродукции и дигитални копия. Границите на периода са условни (както авторката сама отбелязва), а материалът от ръкописната традиция е многопластов и разноречив, но тя е успяла да го обхване. В труда намират място летописни съчинения, които са ни познати от трудовете на редица изследователи в близкото минало (сред които Б. Ст. Ангелов заема първо място; материалът в друг обем намира място в дисертацията на Трифон Банков, която под заглавие “Историческата тема в средновековната българска литература (Време, история, историческо съзнание)” (1985), останала непубликувана, но също така и някои извори, които едва напоследък бяха въведени в научно обращение. Включени са данните от 61 летописни бележки, част от

които имат вид и обем на кратки хроники. Целите на проучването се определят от обстоятелството, че във времето от началото на XVI до към края на XVIII в. българите осмислят историята по различен начин в писмени паметници – отразявайки явленията в сложна амалгама от локални приоритети и балкански контексти, насложени върху по-стари средновековни схеми. Крайният резултат би могъл да очертае насоките, в които моделите от средновековната епоха се насищат с нови елементи и се трансформират в нови форми в предвъзрожденската епоха.

Дисертацията се състои от увод, четири глави, заключение, приложения, библиография и показалец на личните и географските имена. В увода са формулирани целите и задачите на дисертационния труд, описани са методите на изследване и е направен преглед на научната литература за историко-летописната книжнина. Прегледът, който обхваща цялостно времето на Средновековието, се характеризира с изчерпателност и пълнота. Смятам, че Деница Петрова е успяла вярно да намери пресечните точки по изследваната проблематика в разгледаните трудове и да открие приносите и нерешените въпроси. Тя добре е представила тенденциите в съществуващите публикации, които обхващат не само документалната страна на историята (публикуване и коментиране на извори), но генезиса на явленията, предизвикали съответното отразяване в средновековните писмени източници. По отношение на проблемите, които се нуждаят от допълнителна разработка, тя справедливо отбелязва: “Българските по произход летописни творби от XVI–XVIII в. се интерпретират в науката по-често като исторически извори и в редки случаи като литературни съчинения с историческа тематика.” (с. 28). Тя определя своя стремеж в настоящата работа – да съчетае подходите на текстологията, на структурно-типологичния анализ на текста с обичайните методи на историка. Проличава, че в продължение на своята подготовка по време на докторантурата тя е придобила допълнителни знания и умения, едно благоприятно съчетание между висшето й образование и следващата специализация, която й позволява да изпълни тази задача.

Първата част, озаглавена “Класификация. Характеристика на типовете текстове” сумира изворовия материал, разделен на кратки хроники, родослови, исторически разкази и извънтекстови добавки. В систематизацията авторката се е придържала към българската традиция в археографията при представянето на ръкописите. Към кратките хроники са отнесени шест паметника: Хилендарски летопис (ръкопис № 1/112, XV в., ОГНБ, Одеса); Висарионов летопис (ръкопис № 49 от 1556 г. от манастира Николяц, Черна гора); Сарандапорски летопис (ръкопис № Е 543 от началото на XVI в. в

библиотеката на Националния музей в Сараево); Габаревски летопис (ръкопис № 415, XVI в., ОГНБ, Одеса); Беляковски летопис (в ръкопис № 309, XVI в., НБКМ, София), който има втори препис в ръкопис №17 от сбирката на ЦСВП “Ив. Дуйчев”; Захариев летопис, публикуван от Ст. Захариев през 1866 г. В същата глава е представен жанра на родословите със Софийския летопис от втората половина на XVII в., намиращ се в сборник със служба и житие на св. крал Стефан (№ 267, НБКМ, София). Вниманието привлича характеристиката на историческите разкази, които са представени в обобщен вид за пръв път – освен за Разказа за учредяването на Българската и Сръбската патриархии, са дадени изчерпателни сведения за Разказа за нападенията на Цариград и Разказа за завладяването на Цариград от турците. В раздела за извънтекстовите добавки са представени подробно тези бележки, които имат разширено съдържание и представляват кратки летописи – така напр. кратък летопис от XVI в. в ръкопис № 180, НБКМ; както и редица летописни бележки от XVIII в.: на Йосиф Брадати, преписани по-късно от Янкул Хрельовски; на поп Тодор Врачански; на Маню Калпакчи, на Обретен Ганюв, на поп Петър от с. Мирково, на поп Методий Драгинов (обнародвани от Ст. Захариев) и др. Несъмнен интерес представляват два късни паметника от началото на XIX в., които имат елементи на исторически разказ – Беловския летописен разказ и Баткунския летописен разказ. Съвкупността от обхванатия изворов материал показва добре обема и характера на късносредновековната и предвъзрожденска историопис. В края на тази глава Д. Петрова е поместила характеристика на ръкописите, в които се поместват летописни съчинения – предимно сборници със смесено съдържание или дамаскини, като подчертава, че включването им представлява неотделима част от репертоара на сборниците.

Втората глава на дисертационния труд е под заглавие “Съчинения” и се състои от четири подглави спрямо типичните жанрови форми на съчиненията (изброени в предишната глава), разделени от своя страна на поредица от подчасти. Целта на изследването е да се установи произхода на текстовете, какви източници използват книжовниците при съставянето им и тяхното взаимоотношение. На първо място са разгледани кратките хроники – най-популярната форма през XVI–XVII в., включваща се в състава на сборниците със смесено съдържание. Относно т.нар. *Сказание от Адам до днешното време*, следващо библейската история, Д. Петрова установява, че основен източник на съчинението е *Кратката хроника* на патриарх Никифор, модифициран със сведения от *Сказание вкратце* от втория превод на Хрониката на Георги Амартол (известен като *Летовник*). Преработката е направена вероятно в сръбска среда и оттам

се разпространява в балканските кирилски ръкописи. Съществено значение има анализът на историческите сведения и техния произход във втората част на Висарионовия, Сарандапорския и Беляковския летописи, тъй като те се отнасят за епохата на османското владичество. Вниманието привлича Сарандапорския летопис, в който са включени добавки, посветени на покръстването на българите и русите, характерни и за по-ранния паметник *Повест полезна за латините*. Източник на тези кратки разкази (както изтъква авторката) е извлечение от българския превод на хрониката на Йоан Зонара, направено в Сърбия през XIV в. Висарионовият и Сарандапорският летопис са поставени в една група. По отношение на Беляковския летопис (в ръкопис № 309, НБКМ) и неговият апограф (ръкопис № 17 от сбирката на ЦВСП “Ив. Дуйчев”) са направени верни наблюдения, като той е отнесен към отделно разклонение от архетипа на Сарандапорския летопис. На съдържанието и характерните особености на Сарандапорския летопис са посветени две приносни публикации на Д. Петрова (*Scripta & e-Scripta*, 13 (2014) и *Études Balkaniques*, 2015, 2). Габаревският летопис е близък до сръбските летописи, публикувани от Л. Стоянович (Белградски I и Белжградски II), но и спрямо тях се откриват известни различия. Това е естествен процес, тъй като кратките хроники имат отворена ръкописна традиция и книжовниците свободно нанасят изменения в текста.

В дисертационния труд е обърнато подобаващо внимание на кратките летописи, започващи със известието за създаването на славянската азбука от св. Кирил Философ. Без съмнение основата на тази традиция се корени в сръбски кратки летописи, но самото известие има отношение към българската книжнина. Извеждането на сведението в началото на летописните съчинения свидетелства за приоритета на културната и религиозната история пред политическата в епохата на чуждо владичество. Народностното самосъзнание в периода XVI–XVIII в. се извява, както установява дисертантката, в изтъкването на преден план на културната идентичност при осмислянето на миналото.

Безспорен интерес представлява анализът на поствизантийската книжнина от XIV–XVII в., сходна по форма, и кирилските кратки хроники. Това сравнение, което се прави за първи път въз основа на корпуса на П. Шрайнер, показва добре спецификата на балканските текстове и сходствата в описанието на събития и личности. Обяснението, което предлага Д. Петрова е, че контактната зона между българските, сръбските и византийските кратки хроники са светогорските обители. От друга страна сравнението с влахо-молдавски по произход кратки летописи, което също се прави за първи път,

ясно показва архетипната връзка между балканската традиция и молдавските кратки хроники. Разгледан е и един изолиран случай на препис на сърбски родослов в български по произход ръкопис (№ 267 НБКМ) от XVII в.

Разказите с историческо съдържание, разгледани в дисертацията са пет: Разказ за учредяването на Българската и Сръбската патриархии, Разказ за нападенията върху Цариград, Разказ за превземането на Цариград от турците, Разказът за покръстването на русите и Разказът за цар Александър (последните два от сборника на поп Пунчо, № 693 НБКМ от 1796 г.). Тук отново сме свидетели на щателно издирване на изворите от авторката и добре структурирано поднасяне на историята на текста. Съдържанието на разказите, свързано с отминали събития, добре илюстрира насоките в интересите на читателската аудитория и съответно – на книжовниците.

Следващата трета глава “Събития и личности” е разделена на няколко подглави в съответствие с хронологическа подредба – времето преди османското нашествие и след него – докъм началото на XVIII в. Авторката е пристъпила към разбор на съдържанието по отношение на историческите събития и тяхната оценка, като уместно акцентира върху отразяването на важни за паметта на християнина опорни точки: вселенските събори, покръстването на българите и на русите, основаването на българската и на сръбската патриаршия и др. При отсъствието на държавност в късносредновековния период религиозната принадлежност и история се поставят над историята на царството и на народността. По сполучлив начин е сумирана характеристиката на владетелите – османските султани, балканските и западните владетели, както и свързаната с тази характеристика оценка на династията Неманичи, които заемат централно място в сръбските извори. Отражават се също така някои по-важни моменти от външната и вътрешната политика на османските султани. Важно е наблюдението, че в течение на разглеждания период все повече намира място местната история, значението на някои локални събития и личности, като оценъчността се засилва към края на XVII – началото на XVIII в., несъмнено признак на новото време.

Четвъртата глава под заглавие “Знания за другите” проследява измененията, които настъпват в столетията от края на XV до към началото на XVIII в. във възприемането на “чуждия”. Тази епоха се отличава със значително по-разширен кръгзор на жителите по българските земи и това се отразява в текстовете. Преплитането на различни фактори – политически, военни, икономически, конфесионални и др. дава една разнообразна картина, която е обрисувана коректно от авторката. Засегнат е и въпросът за личностите

на книжовниците, които пишат, пречупвайки фактите през своята гледна точка, опит и школовка.

В дисертационният труд са обобщени в пълнота наличните извори: тяхното възникване и разпространение; книжовници и книжовни средища; историческите събития и тяхната оценка; исторически личности; християнски светци и празници; географски хоризонти; народи; православната църква през XVI–XVIII в.; книжовните връзки между българи, сърби, руси, както и от Влахия и Молдавия през османския период. Към всяка глава в края са формулирани изводи по отношение на наблюденията и анализите. Веднага искам да подчертая, че подходът на авторката е колкото литературно-исторически, толкова (а може би на места и преобладаващо) исторически. Историческите съчинения са разгледани както по отношение на традицията, така и спрямо новите елементи, отразяващи явленията през периода XV–XVIII в. Авторката създава една картина, която в този мащаб се очертава за пръв път. Изследването внася нови акценти във вече познати и дискутирани въпроси, свързани с историческата книжнина.

Организацията на материала показва, че Д. Петрова се е опитала да не се приплъзва по линия на дескриптивността и изброяването, а да даде една калейдоскопична картина, съставена от различни елементи на историческото мислене, които взаимно се допълват. Обединението на подходите във филологията и в историческата наука е една от добрите страни в труда, като от една страна, се групират преписите, за да се намерят приликите и разликите в техните текстове (на макроравнище) и техните евентуални извори, а от друга – се изгражда една картина на историческото мислене, характеризирано чрез образите на книжовниците-съставители, предаването на историческите събития и обрисването на историческите личности, чрез географските граници на съчиненията, народите в тях, църквата и християнските празници и т.н. в една епоха с противоречиви тенденции.

Бих искала да изтъкна научната издържаност на изследването, в която е постигнато едно добро първоначално равнище, и, разбира се, би могло да се пожелае още по-последователно да бъде проведено при един печатен вид на труда. Присъства като синхронният разрез на процеси и явления в литературата през проучвания период, така е налице и диахронният прочит на явленията, връзката им с предишни и следващи периоди. В това отношение специфичен център в дисертацията според мен представлява третата част, която представлява изложение на наблюденията върху историческите реалии. Д. Петрова запълва едно “бяло петно” в литературната история,

тъй като в нашата съвременност липсват обзори на летописните текстове. Успешно се проследяват и се характеризират тенденциите в историческата книжнина през Късното средновековие, без да се фаворизира нито една линия. Направен е успешен опит да бъдат открити акцентите в текстовете на няколко равнища – като образи и като манталитет на аудиторията, като осмисляне на миналото и на настоящето. Смятам за плодотворни идеите да се извлекат данни за книжовните връзки между българи и сърби, между българи и влахо-молдовци, между българи и руси. При отпечатване на труда може тази линия в труда да бъде засилена, като се включат повече наблюдения върху “образа на другия”.

Терминологията на тук-там има нужда от уточняване и изясняване, например на едно място терминът “апограф” е употребен вместо “архетип” (с. 81). Някъде в характеристиката на съдържанието на ръкописите може да се коригира, напр. за Ловчанския сборник от XVI в. (с неизвестно местонахождение днес) според приписката е казано, че един от изворите е била Хрониката на Георги Амартол, но не е отбелязано, че в съдържанието на ръкописа няма следи от нея (№ 16 в приложение IV, с. 342). Трудът е написан на добър език, апаратът под линия показва усвоена култура на цитиране и позоваване на научна литература. Приложенията и библиографията, която обхваща 576 заглавия са изчерпателни. Авторефератът отговаря на съдържанието на труда и приносите са формулирани адекватно. Открити са съществените процеси, изведени са доминантите на епохата и литературната продукция е видяна именно в светлината на тези доминанти. По своите качества изследването напълно отговаря на изискванията за придобиване на научната и образователна степен “доктор”. Убедено предлагам на членовете на научното жури, избрано от Начния съвет на Института за литература при БАН, да присъди на Деница Петрова тази научна степен.

26.05.2016

София

Проф. дфн Анисава Милтенова
Ръководител на Направление за стара българска литература
Институт за литература при БАН